

Barokní jezuitské Klatovy 2009

Jezuitská pedagogika v dobovém kontextu vzdělávání

Pedagogický systém Tovaryšstva Ježíšova se stal už od poloviny 16. století pojmem sui generis. Pojmem, za kterým se skrývala propracovaná, ucelená školská soustava, která slavila úspěchy nejprve v Evropě, později (ovšem poněkud modifikovaná) i v jiných světadílech. Touto soustavou výuky prošly nesčetné řady chlapců a mladých mužů po celou dobu existence řádu (hovořím o tzv. starém řádu, tedy o jeho existenci do roku 1773), mužů, jimž poskytly jezuitské školy kvalitní vzdělání od gymnaziálního stupně po stupeň nejvyšší – tedy absolutorium, resp. doktorát teologie. Tento vzdělávací systém byl skutečně velmi ceněn, ovšem kladné hodnocení nepřetrvalo sklonek 17. věku, s nástupem osvícenství a akcentem na aplikaci praktických předmětů, přírodních věd a živých jazyků se naopak způsob jezuitské školské výuky stal předmětem mnohohlasé kritiky, která nezaznívala jen ze světského prostředí, ale i z katolických církevních kruhů.

Značný akcent na vyšší vzdělávání položil už sám zakladatel řádu, sv. Ignác z Loyoly, který si osobně učenosti velmi vážil tím spíše, že sám začal naslouchat univerzitním výkladům už v relativně pokročilém věku. Jezuité se dokonce stali prvním církevním řádem, jenž přijal za jeden ze svých prvořadých úkolů výchovu a vzdělávání mládeže. Na samém začátku měl sice sv. Ignác na mysli především vzdělávání řádového dorostu, ale záhy své ideje rozšířil i na externí studenty. Právě už Ignác z Loyoly si byl nejen vědom ceny vzdělání jako takového, ale současně věděl, že vzdělávání v katolickém duchu je nejlepším prostředkem rekatolizace (nebo chceme-li – katolické reformy). Vždyť co může být lepšího než „ohýbat mladé stromky“, tedy působit na děti a mladé muže a vychovávat je mj. i v katolickém duchu.

Ignác z Loyoly také načrtl první plán trojstupňového školského systému. Musím hned na tomto místě zdůraznit, že s. Ignác nepojal do svého plánu školu elementární, ale hned uvažoval o vyšších stupních, podle dnešní terminologie o gymnáziích a vysokoškolských fakultách. Nebudu zde vypočítávat všechny přípravné fáze formování jezuitské pedagogické soustavy (to v poslední době učinil asi nejlépe Josef Koláček v níže citovaném článku), je ale třeba zdůraznit, že nevznikala direktivním způsobem, ale intenzivní komunikací mezi centrem a provinciemi. Stačí konstatování, že výsledek byl velmi životaschopný a všestranně použitelný.

Tovaryšstvo Ježíšovo a základy jeho pedagogického systému vznikly kolem poloviny 16. věku, tedy v době, kdy na Apeninském poloostrově pevně zapustil kořeny humanismus a akcent na vzdělání se stával obecně platným principem. Nejen ve Středomoří, ale postupně i v celé křesťanské Evropě. Téměř souběžně s dotvářením definitivní koncepce jezuitské pedagogiky vznikal i jeden z profilových protestantských konceptů, o něž se zasloužil Johann Sturm. Je třeba vyzdvihnout, že Sturmova vzdělávací soustava, aplikovaná pak především na luteránských gymnáziích a akademiích, vycházela z velké části stejných zdrojů jako ta jezuitská (odkaz antiky, latinská kultura a humanistické ideje), nalezla ve sféře protestantské značného rozšíření a odezvy, ovšem byla v průběhu následujících desetiletí více upravována.

K výsledné kodifikaci jezuitského školského systému přispěl svým energickým přístupem řádový generál Claudius Aquaviva (1581–1615), který v roce 1581 ustavil zvláštní komisi, jež měl vypracovat podklady pro konečné znění závazného studijního řádu. (Jak už jsem výše naznačila, první vzdělávací koncept načrtl už sv. Ignác, po něm se na jeho precizaci podílel jeden z jeho druhů pater Laýnez). Komise ve svých přípravných pracích vycházela z těchto starších návrhů

a hlavně na jejich základě a přihlédnutí k dílčím připomínkám sestavila v roce 1584 velmi podrobný koncept, jenž byl potom rozeslán do všech provincií k vyjádření. Výslednou podobu dostal v roce 1599 (8. ledna) kdy řádová generální kongregace schválila Ratio atque Institutio studiourum Societatis Iesu. Tento studijní řád skýtal podrobný návod pro trojstupeňový školský systém od nižších studií (*studia inferiora*) po školy nejvyšší (*studia superiora*). Nižší studia začínala zhruba v devíti letech (přesný věk nebyl předepsán) a základem tohoto vzdělávacího stupně bylo pěti- až šestitřídní gymnázium. Ačkoliv se jezuité vesměs nestarali o elementární školy, v případě potřeby předřazovali gymnáziu přípravnou základní třídu (nazývala se *infima*, *parva*, nebo *ABC classa*), ke si ti, kterým se nedostalo žádné předchozí výuky osvojovali umění čtení a psaní. Gymnáziem navštěvovali chlapci zhruba 9 – 15 letí a postupně zde absolvovali třídy gramatikální, humanitní a rétorické. Ti nadaní pak mohli pokračovat na tříleté filozofické fakultě a nejvyšší metou a vrcholem dobového vzdělání až do 18. století byla teologická fakulta.

Všechny předešle vyjmenované školské stupně mohli jezuité naplnit vlastními učiteli a profesory. Nejen to, jezuité působili i na univerzitách, které nebyly ústavy ryze řádovými (zde pocho-pitelně vyučovali na filozofii a teologii). V této oblasti dosáhli skutečného monopolu, např. v 17. století existovala ve střední Evropě jen jediná univerzita, kde jezuité nepůsobili, a to benedik-tinské vysoké učení v Salcburku. Třebaže gymnázia, *studia inferiora*, byl čtenější, byla zakládána prakticky při každé řádové koleji, pravou jezuitskou chloubou byly univerzity. Jezuitský historik (nyní už představitel klasiky řádového dějepisectví) James Broderick kdysi napsal (konkrétně v roce 1960): „První jezuité měli jakousi vášeň pro univerzity, tyto největší výtvoř středověkého génia.“ Dodejme, že se tato „vášeň“ netýkala jen prvních jezuitů, ale pokračovala i následných dobách a že to byli mezi jinými právě jezuité, kteří výuce na těchto „největších výtvořech středověkého génia“ dovedli dát novou, zejména v 16. století moderní podobu.

Nelze říci, že by jezuité vytvořili novou, převratnou pedagogickou soustavu, ale velice šťastně a nápaditě dokázali skloubit metody užívané na starých univerzitách (které, podle mínění řady historiků prožívaly v 16. století krizi, procházely údobím stagnace) s metodami vzniklými na humanistických gymnáziích a akademiích. Za velice vhodnou pokládám definici, vzešlou z pera švédské historičky Mabel Lundbegrové: klasické ctnosti pokládali jezuité za všeobecně platné normy, k nimž je třeba směřovat výchovu mladého jedince, a nadto zdůrazňovali význam nadpřirozené milosti, jež je Kristovým odkazem lidstvu a vede k pokoře, poslušnosti a se-beobětování. Podstatou jezuitského školství (především na nižších studiích) byla formální jazy-ková výuka založená na přednáškách, diktování a následném opakování a procvičování. Základ tvořilo studium latiny a v menší míře řečtiny, na teologických fakultách i hebrejštiny (a dalších biblických jazyků – chaldejštiny, aramejštiny). Kritici Tovaryšstva Ježíšova a řádového školství (především v pozdějších dobách) poukazovali nato, že takovýto systém vede jen k bezduchému „papouškování“ bez porozumění vnitřnímu smyslu. Na druhé straně lze oponovat, že takovýto systém vede jednak k solidní fixaci základních pojmů a výuka latiny a jejího přísně logického systému přispívá obecně k rozvoji logického myšlení.

Přední jezuitský pedagog 16. věku – Antonio Possevino (jenž mj. proslul také misijní prací na evropském severu) – propagoval snahy o postžení individuálních schopností, píle a pod-chycení přirozených zájmů žáků a studentů a jejich zaměření vhodným směrem. Mj. doporučoval i zavedení, moderní terminologií řečeno, testů ke zjištění intelektuálních předpokladů žáků a nabádal učitele, aby přistupovali k mládeži diferencovaně a rozlišovali mezi nadanými a slabšími studujícími. Navzdory tomu, že Studijní řád určoval pravidla nejen pro jednotlivé stupně škol, ale dílčí paragrafy přinášely podrobné instrukce pro všechny učitele, přesto byl ponecháván prostor i pro individuální přístup. A to i přesto, že kupř. návod k užívání Studijního řádu pro

Hornoněmeckou provincií doslova uvádí:

O praxi ať se provinciálové poradí mezi sebou, aby nahlédli, co je nejvhodnější pro každou provincii. Je třeba se však snažit, aby se co nejméně odchylovalo od předepsané „ratio“.

(zde cituji podle patera Josefa Koláčka, SJ, *Ratio studiorum. Geneze – struktura – hlavní cíle, Studia Comeniana et historica 36, 2006, č. 75-76, s. 21*).

Ratio studiorum vychází kromě jiného ze zásad řádové spirituality. Hlavní linii školského systému ukazuje Josef Koláček (cit. dílo, s. 21) v dokumentu Fundación de collegio z roku 1541:

Cíl studií v Tovaryšstvu je nadpřirozený, apoštolský a praktický, to znamená vyučovat socios (členy TJ) posvátné vědě (teologii), nutné k tomu, aby se mohla víra účinně šířit a hájit. Pak je především nutné položit pevné základy v humanitních disciplínách. . .

Obecné pedagogické zásady uplatňované řádem platily i pro externí (tedy studenty, kteří nebyli členy TJ, ani se na vstup nepřipravovali).

Jak už jsem naznačila, návody pro své počínání naleznou v Ratio studiorum všichni, kdo měli mít podíl na výchově a vzdělávání mládeže počínaje představeným provincie, tedy paterem provinciálem, přes rektory kolejí, studijní prefekty, profesory vyšších studií po vyučující v gramatikálních třídách. Řád nezapomíná ani na studující řádové scholastiky. Jezuitské pedagogické postupy byly utříděné a velmi přehledné, od snazšího učiva ke složitějšímu. Učitelé vyžadovali od žáků aktivitu, pasivita se netolerovala. Vše v rámci vymezených témat s ohledem na předepsané autority. Kupř. ve filozofii měli jezuitští profesori vycházet sv. Tomáše Akvinského, ale neuvádět jeho „mylná mínění“, neboť plné následování sv. Tomáše přísluší jen škole tomistické (tedy dominikánům). Skutečným pilířem filozofických studií od středověku byl Aristoteles, nejinak tomu bylo i u jezuitů (členění filozofických studií – logika, fyzika, metafyzika – vycházelo z díla tohoto antického učence). Jezuitští profesori ovšem podle znění Ratio studiorum nesměli z Aristotela uvádět nic, co by bylo v rozporu „s pravou vírou“.

Znovu připomenu, že jezuitská pedagogická soustava vycházela ze stejných zdrojů jako o něco starší koncept Johanna Sturma (za pozornost jistě stojí, že jak sv. Ignác, tak J. Sturm studovali na pařížské Sorbonně). Mezi hlavními zdroji se tradičně uvádí vedle antického odkazu, zásad studia na středověkých univerzitách vliv španělského Viveše a vynikající padovského profesora rétoriky Vittorina da Feltre. S časovým odstupem pak vznikly další významné pedagogické koncepce, které byly (a často posud jsou) neprávem stavěny do protikladu k jezuitskému systému. Jednak mám na mysli pedagogiku Jana Amose Komenského (tedy předního představitele konfesijně odlišného tábora), jednak piaristické školství. Zatímco Komenského zásady nebyly nikdy plně uvedeny do praxe, piaristické školství fungovalo spolehlivě až do 20. století.

Přitom už starší historikové pedagogiky poukazovali na shody mezi vzdělávacími ideami Antonia Possevina a Jana Amose – především na konkrétní analogie, kdy Komenský čerpal z jezuitových myšlenek ve spise De cultura ingeniorum oratio (tedy Řeč o vzdělání ducha, která je součástí Komenského díla Primitiae laborum scholasticorum – Prvotiny prací školských). V zásadě se neliší ani pojetí vztahu učitele a žáka: dominantním motivem učitelského působení má být autorita, přirozená, ne vynucovaná, opřená o patriční osobnostní vlastnosti, znalosti a vědomosti. Žáku pak přísluší vnímavá poslušnost. Jan Amos Komenský jezuitskou pedagogiku a úspěchy řádových škol oceňoval, sám pak četl díla významných jezuitských učenců (např. Rodriga Arriagy). Širší veřejnosti zůstává stále utajen i fakt, že jezuité ve své klementinské tiskárně

opakovaně vydali Komenského učebnici *Janua linguarum reserata* – poprvé v roce 1694, (tataž kniha vyšla předtím i v arcibiskupské tiskárně). Za pozornost jistě stojí, že na sklonku 17. věku byl faktorem klementinské tiskárny Vojtěch J. Koniáš – s největší pravděpodobností otec Antonína Koniáše. Ten ve svém Klíči (Klíč kacířské bludy k rozeznání otevírající a k vykořenění zamykající) zařadil mezi knihy škodlivé mnohé filozofické a útěšné spisy Jana Amose. Zatímco Komenského pedagogické principy zůstaly ukryty na stránkách jeho didaktických spisů (on sám měl možnost aplikovat své zásady pouze během nedlouhého působení v Šarišském Potoce), jezuitské se uplatnily v přechytných školách spravovaných řádem.

Vedle jezuitů byli druhým největším školským řádem piaristé (název je odvozen od latinského znění řádového jména: *Ordo clericorum regularium pauperum Matris Dei scholárum piarum*). Ačkoliv zakladatel tohoto řádu sv. Josef Kalasánský velice ctil jezuitský školský systém a vydatně z něj čerpal, přesto kritikové jezuitského školství chápali piaristy jako představitele „pokroku“, zatímco Tovaryšstvo Ježíšovo se stalo jakýmsi prototypem „zpátečnictví“. Zejména proto, že piaristé uváděli do svých škol poznatky přírodních věd a vyučovali moderním jazykům. Takové rozlišování je ale velmi účelové a měřítko „pokroku“ je značně relativní. Živým jazykům se na jezuitských školách neučilo proto, že veškeré jezuitské školství směřovalo k univerzitní výuce, která se až do druhé poloviny 18. století odehrávala v latině. Piaristé spravovali jen školy nižší a gymnázia. Sluší se připomenout, že tomu tak bylo spíše z nutnosti, než na podkladě svobodné volby. Jezuité totiž dokázali velice žárlivě strážiti svůj monopol na nejvyšší vzdělávání a konkurenci do tohoto svého hájemství odmítali pustit. U nás je asi nejznámějším případem dlouho marný boj o zřízení veřejně přístupných piaristických filozofických studií v Litomyšli, boj, který dospěl k vítěznému konci až po zrušení starého Tovaryšstva v roce 1773. V hlavních rysech se ale piaristická pedagogika shodovala s tou jezuitskou, liší se především právě kvůli retrospektivnímu, ne zcela objektivnímu hodnocení.

V tomto stručném nástinu jsem se pokusila ukázat, že jezuitský pedagogický systém byl velice účinnou a funkční soustavou přinášející četné výsledky. Hlavním problémem byla skutečnost, že to, co bylo moderní na konci 16. století, se mohlo už na počátku 18. století jevit jako antikvované, nepružné a brzdicí rozvoj v nastupujícím „věku rozumu“. Ovšem, jak praví klasický příměr: časy se mění my se měníme v nich (i s nimi). V dějinách se střídají období racionální s časy inklinujícími více k iracionalitě, po dobách upínajících se k nadpozemským silám přichází éry „odkouzlení“ (abych užila nyní módního termínu). Fakt, že reakcí bývá etapa nového „zakouzlení“ už část historiků odmítá uznat. Takové střídání přístupů lze exaktně doložit v oblasti vývoje pedagogiky: razantní změny v koncepci středních škol v druhé polovině 19. století poznovu prosadily koncept bazírující na výuce klasických jazyků. Konkrétně u nás, resp. v celé Rakouské (později Rakousko–uherské monarchii) takto postupovala reforma pánů Exnera a Bonitze, kteří uvedly do života mj. klasická gymnázia, která byla de facto až do poloviny minulého století považována za vrchol středoškolské vzdělanosti.